

דן מכמן

תמורות ביקום של התולדים ליהודים ערב השואה

תרגום מתור

אחראים על תולדות יהדות הולנד, כרך ג
ירושלים תשמ"א

תמורות ביחסם של ההולנדים ליהודים ערב השואה*

מאת

דן מכמן

כמאמר השוכן על כעיות הנוגעות לשואה, שנתפרסם לפני שנים מספר, כתב היסטוריון ישראלי את הדברים הבאים:

"האם ניתן להעלות על הדעת היטלר הולנדי? הרעיון נשמע מופרך מעיקרו. אדם כזה חייב היה ליצור יש מאין (ההדגשה שלי — ד.מ.) אידיאולוגיה אנטישמית ורגשות אנטי-יהודיים בקרב האוכלוסייה ההולנדית. — על הצדום של אלמנטים אלה מעידות לא רק תולדות יחסי יהודים-גויים בהולנד כמאה ה-19 אלא גם תגובותיהם של ההולנדים כלפי היהודים והגרמנים בתקופת הכיבוש הנאצי."

הדברים — דבריו של יעקב כ"ץ¹. הם מצביעים על כך, כי לא רק בניבוי הרוח, כי אם גם בין היסטוריונים רציניים, הבה שורש דימוי של אידיליה ביחסי יהודים-גויים בהולנד. אולם, הדברים אינם פשוטים כל כך. אמנם כן, מעטים עד למזער הם ביטויי האלימות ביחסים בין שתי הקבוצות, אך אין ללמוד מכאן על יחסי אחווה ורעות פשוטים. חוקים, תעודות, פלקטים ותוכרות מהמאות ה-17 וה-18 מלאים ביטויים אנטי-יהודיים², וגם הספרות ההולנדית של המאה ה-19 גורשה סטייריאטיפים ותפיסות אנטי-יהודיים, שנתקבלו בידיה מדרווח קורמזים³. עם התגבשותן של המפלגות כמתצית השנייה של המאה ה-19 זכו

הרצאה שנישאה ביום עיון בתולדות יהודי הולנד. שגערך באוניברסיטת בר-אילן כ"א באייר תשל"ח (28 במאי 1978).

1 יי כ"ץ, השואה — האם ניתן היה לחזותה מראש? בתוך: בתפוצות הגולה, חורף תשל"ז, שנה י"ז, תוברת 75-76, עמ' 67. נכלל בספר לאומיות יהודית, ירושלים תשל"ט, עמ' 54-71.

2 ראה: M.H.Gans, *Memorboek*

3 ראה: J.Meijer, *Rationalisme/Romantiek/risjes—the joodse type in onze literatuur* 1800-1850, Hemstede 1978

M.J.P.M. Weijens, *Nathan en Shylock in de Lage Landen*,

De Jood in het werk van de Nederlandse letterkundigen uit de negentiende eeuw,

Groningen 1971

מלחמת העולם הראשונה כניסה נרחבת של יהודים למשרות ציבור ולחיים הכלליים, כפי שידוע לנו על גרמניה וצרפת באותה תקופה. האמאנציפציה בהולנד לא הייתה כה מושלמת, כפי שחשבה בעיני רכבים⁶. וכאן אנו מגיעים לשנות השלושים של המאה הזאת, למוקד דיונונו.

"הרי זאת עובדה שאין להכחישה: היהודי נתגלה מחדש. ספרים על יהודים הופיעו תמיד. [ואולם] כעת אנו מוצפים בספרים על יהודים. בעבר ניתן היה למצוא מדי פעם הערה בנוגע ליהודים. כעת אי אפשר לקחת עיתון ליד בלא להיקל בידעות ביחס ליהודים... מכל מקום, אם מדובר בפוליטיקאי, איש מודע, אמן, או כפיס, תעשיין, פילאנטרופ, כוכב טניס, אלוף איגרוף [וכו'], שלא לדבר על דמויות אנטי-חברתיות מפורסמות כמו רמאים ופושעים אחרים, הרי שרק לעתים רחוקות ניתן עוד בשמו בלבד, אם מדובר באדם ממוצא יהודי". (— תמיד מוסיפים את הכינוי "יהודי").

— כך תיאר את המצב כבר ב-1935 יו"ר ההסתדרות הציונית בהולנד, פריץ ברונטיינר חד העיץ⁷. ואכן הוא צדק באבחנתו. הדברים לא היו עוד במקודם. מה גרם להתעוררותה של הכעיה היהודית בהולנד בשנות השלושים? מדוע נותרה דווקא כעת ההתמקדות של התעניינות הציבור ביהודים? דומה, כי יש תפקיד לשלל גורמים האחרים זה כזה ומשילמים זה את זה. הם קשורים במידה רבה למה שניתן לכנות כ"רות הזמן", כלומר לתופעות, מחשבות והתפתחויות, שהיו כאירופה בשנות השלושים. יחד עם זאת, הם נזונו מן — ומתבססים על — אותה שכבה קדומת של יחס ליהודים, שהיאנו כראשית דבריונו. גורם אחד ברור למוקד תשומת הלב ביהודים הוא עלייתו של הפאשיזם, וכעיקר — הנאציזם. הדברים אמורים גם בתקופה שלפני 1933, כלומר, לפני עליית הנאצים לשלטון בגרמניה. בהולנד קמו מאז ראשית שנות העשרים כמה קבוצות של מחקים לפאשיזם (ראיטליקי). הן היו אמנם קטנות בהיקפן, אך מספרן היה רב (מדובר כמה עשרות), וכדיעבר ניתן לציין, שאין לזלזל להלוטין בהשפעתן. בעיקר משום שעוררו חשישות אצל אחרים. רבות מן הקבוצות הללו צמחו באזורים של אוכלוסיה דתית, כמו האזור הקאחולי שבדרום הארץ. ניתן להבחין בכירור, כי בצורה זאת נשתלבו יסודות אנטישמיים קיימים בתוך תורתיהן. אין גם להתעלם מכך, שחלק מההודגמאות שנטלו לעצמן, כגון ה"אקטיון פונס"⁸ (Action Française) בצרפת, היו אף הן בעלות גוון אנטישמי. קבוצות פאשיסטיות אחרות נטלו כדגם את הנאציזם הגרמני ועמו שוב את

הדברים להיכלל גם במצעה של מפלגה אחת³. או זכו לעחים בגושפנקא חלקית כעטייה של העובדה, כי מנהיגי מפלגות נתנו פומכי לרגשות אנטי-יהודיים. בולטים ביותר דבריו של אברהם קויפר (Abraham Kuyper), מייסדה של המפלגה הפרוטסטנטית האנטי-דוכלורית, בשנות ה-70 של המאה. בחוברת "ליברליסטים ויהודים" (Joden en Liberalisten) משנת 1878, ששולבה מאוחר יותר במצע הראשון של מפלגתו, דיבר קויפר על השתלטותם של היהודים באירופה על הפוליטיקה, התרבות והכלכלה. בהשפעת הרוחות האנטישמיות שנשבו מרגמניה השכנה (אדולף שטקר, הגזענות) הצביע קויפר על השוני האתני והפסי של היהודים, ועל ערמומיותם הטבעית-כניכול. מסקנתו היא, כי ההייתחטות ליהודים צריכה להיקבע על פי היחס המספרי בין היהודים לחברה הסובבת, וכי על כן "יתכן רגע, ששבו יהיה קיים חיש להשתלטות (over het hooft groeien), ולא יהיה מדובר עוד במאבק על זכות [= הכוונה לאמאנציפציה של היהודים] כי אם רק במאבק על קיום (levens-existence) [כלומר, הצורך להיפטר מהיהודים]⁴". וכן, קויפר לא תבע את ביטול זכויותיהם של היהודים, וכן לא עשה דבר בכיוון זה כעת היותו ראש ממשלה; גם מפלגתו לא טענה לכך. כרם, אין ספק — וזה מתגלה בציטוטים מדבריו בתקופה מאוחרת יותר — שלדבריו היה הד ושהם לא אכדו בתהום הנשייה. אי שם בקצע המחשבות יחפשו דבריו של המנהיג הדגול, דוגמה אחרת מהווה דומלה ניווהויס (Domela Nieuwenhuis), כומר לשעבר, שהיה בין המנהיגים הכולטים הראשונים כטוציאליזם ההולנדי. ידוע, כי השמיע הערות אנטישמיות לא מעטות בחוג מיוחדיו, אף כי רכים מכין הציבור היהודי נטו לטוציאליזם.

מכיוון שאין בנמצא מחקר על נושא זה, לא ברור כאיזו מידה עולים הכיטויים האנטישמיים על פני השטח בתקופה שלאחר מכן, עד שנות השלושים למהה הנוכחית. אולם, יש לנו די ידיעות כאלה כדי לומר, כי ה"רשעות" (rijes), כפי שכונתה האנטישמיות הלנטית כפי היהודים) לא נעלמה בכל אותה תקופה⁵. אף-על-פי-כן דומה, כי בהעדר מחחים אתניים מיוחדים בהולנד, ומאחר שארץ זו הצליחה להישאר מחוץ למערבולת מלחמת העולם הראשונה, שכה טלילה את הארצות האחרות, ניתן לדבר על תקופה של רגיעה יחסית. רגיעה — אבל לא שיפור המצב. משום כך מגלה בדיקה מקורית, שאין בהולנד בתקופה שלאחר

³ ראה התערה הבאה.

⁴ 1878, p. 32. Amsterdam, Liberalisten en Joden. A. Kuyper, במצע הראשון של המפלגה, שחיבר קויפר, ושתפורס ב-1879 וכללה תוכרת במלואה נוספת. — A.

⁵ ראה: ד' מנמן, תפליטים היהודיים מגרמניה בהולנד בשנים 1933-1940, חיבור לקבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ח, עמ' 122; חאנים ממונורוק (עוטט לעיל), עמ' 483, 488, 520-521, 528-529. ועוד: ה' דאלר יהודי הולנד בתרבת מקטעים, מחקרים ב', עמ' 22-23.

6 ראה: י' מנמן, "מנדלים גוטים על בניין קוריתנו", מחקרים ב', עמ' 56-58 — F. Bernstein, Over Joodsche Problematiek, Arnhem 1935, p. 5

ציינו לעיל, כי חלק ניכר מהקובצות הפאשיסטיות יצאו מקרב אוכלוסייה דתית. בעיני המפלגות והארגונים הדתיים הממוסדים היו אלה עריקים מן המחנה השמור היטב של מקטע האוכלוסייה שלהם (Zuid). המנהיגים חששו מהתפוררות שותמשר, ומגלישה של חלק גדול מהצרכן לכיוון הפאשיסטי. יחד עם זאת הייתה קיימת סכנה אחרת, גדולה הרבה יותר, שאיימה להפוך הכול: הקומוניזם. הכול ביחד היה "הסכנה האדומה". יש לזכור, כי היו אלה הימים של המשבר הכלכלי הגדול. אמות הסיפים של החברה רעזו, וכלב קיץ החשש, שהסדר הישן צומד להתמוטט. בתוהו ובהו זה קראו המפלגות והמנהיגים הדתיים את ציבור המאמינים לדגל, והדגישו בפניו בחר שאת אח הנוצרות כמורת-דרך ואת החובה לעצב את הולנד כ"מדינה נוצרית", בעלת תרבות אירופית-נוצרית. כאן נמצאו לפטרסטיאניטים שונים דכריו של קויפר:

"היחס המספרי בין נוצרים ליהודים, וכן צורת התנהגותם של האחרונים [דהיינו, היהודים] כתי החברה, הם בעלי חשיבות גדולה ליכולת לחיות בצוותא בטלכנות",

— כתב "השבועון הנוצרי-היסטורי שלנו" (Historisch—Oms Christelijk Weekblad) בנובמבר 1938.¹² כנס של "אגודת הכמרים הפרוטסטאנטיים בנפרובינציה" דרום-הולנד ("Vereniging—Yereniging—Hollandsche Predikanten") ב-1933 נשמעו דברים חריפים עוד יותר. "מבנה הרוח היהודית הוא בעל כוח הרסני", טען אחד, והוסיף אחר:

"ביהודי טכונה תודיעת ההשתכרות ללאום. הוא אימפריאליסט, ותכונה זאת הביאה לזכרונות ההיסטוריה וניצחונות לא מעטים, אך גם תכונות לא מעטות... אין [הוא] הומוני עם התרבות הנוצרית, לא בן משפחה, כי אם אורח. זכותו לכל חריות האורח, אך אין לערוב זכויות אורח עם זכות קניין, ועוד פחות מזה עם זכות שלטון"¹³...

במחנה הקאחולי היו הרעות זהות, לעתים אף חריפות יותר. העיתון הקאחולי המוכר והפופר ביותר "דה מאסבודה" (De Maasbode) אמר את הדברים במפורש, בעת שנוערה ועידת הפלטיטים הבינלאומית באוריאן (רילי 1938):

"כל עוד רואים את הנוצרות, בהתאם לדכריו של [ישו] הנוצרי עצמו, כהשלמה של היהדות, חייבים להעמיד גם את התרבות הנוצרית מעל לזו היהודית. ולטולת על מערב-אירופה החובה שאין להרהר אחריה, לשמור ולהגן על התרבות הנוצרית שלה כמידת הצורך נגד התרבות היהודית".

¹² "בנוצרות היהודיות" היו מאוגרים כשנות השלושים חסיד ה"נצחונות Hervormde Nederlands Kerke, הכטייה הפרוטסטאנטית הגדולה ביותר במדינה.

¹³ מצוטט ב" Nieuwe Rotterdamse Courant 26 בספטמבר 1933 (מהדורת בוקר).

האוטושימוזי⁸. כבר אחד הראשונים המטיפים לשלטון ימני-סמכותי, הפרופסור בולאנד (G.J.P.J. Bolland), אמר בהרצאה בשנת 1921, כי היהודות הבינלאומיות שואפת לשלטון עולמי בעזרת ההון היהודי. היא עושה זאת בין השאר באמצעות הקומוניזם, שמטרתו לכבל את הרכוש של ה"גויים" (— הוא משתמש במלה זאת)⁹. קולות מסוג זה, אבל גם דברים וולגאריים הרבה יותר, מושמעים על-ידי הקבוצות הפאשיסטיות הללו מראשית שנות השלישים, כשהם שואפים עוד מהתחזקות אחיהם לדעה כגורמוניה. אלו הם איפוא המחקים.

אלם, יש גם הרואים את עלייתו של היטלר ומנסים להתמודד אתו. הם מנסים להוכיח את אי-צדקת דרכו, אך יחד עם זאת מודים "בליט ברירה" בכמה מנקודות השקפתו, וברניהם — היחס הדוחה ליהודים. ניתן לננות אפוא את הגישה הזאת כ"גישה בלעמית", שהרי ככלעם רצו לקלל ומצאנו מכרכים, אם כי לא את ישראל אלא את היטלר. כזה הוא למשל הקאלוויניסטי "נודרכראכט (J.A. Niderbragt) מי שנועשה לימים לשגוריה הראשון של הולנד בישראל! במאמר שכתב ב-1932 בכתב העת הרעיוני של המפלגה האנטי-רובולוציונרית, הוא מנתח את "מייני קאמפף" ליהיטלר. נידרכראכט סולד מהעובדה, שהיטלר "מגדף את ישראל [רומקלל אותו], שהוא, כדכריו, "אנטישמי כמוכן העמוק ביותר של המלה", ושאנו מלכי כך, שהעם היהודי הינו עם נבחר, קדוש וכרוד על-ידי האלהים. אבל... הוא מוסיף מיד ומדגיש, כי "מבחינת ההערכה האנושית הצרופה של היהודים יכול אני להסכים... במידה רבה עם היטלר" (ההדגשה שלי, ד. מ.). גם הוא סבור, שיש למנוע מהיהודים "השפעה בלתי נכונה [על החיים] ועצמה בלתי רצויה"¹⁰. באותו כתב-עת מעמת מלומד אחר את הקאלוויניזם עם הנאציזם. מסקנתו היא, שבמחנהו מנוגד הקאלוויניזם לחלוטין לנאציזם, אך יחד עם זאת "יודע הקאלוויניסטי להעריך הרבה מהדכריו, שאליהם שאפת התנועה הנאציונאל-סוציאליסטית כגורמוניה, ומהאמצעים שבהם היא משתמשת לשם כך". מכין הדברים הללו הראויים להערכה יש לצייץ, למשל, את העניין היהודי: "להעריך את היהודי משום תכונותיו האנושיות — הרי זה קשה לפעמים גם לקאלוויניסטי"¹¹.

8 ראה על כך: I. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog Vol. I, s Gravenhage 1969, pp. 236-277.

9 שם, עמ' 149.

10 J.A. Niderbragt, Hitler, de Duitscher, als denker, in: Antirevolutionaire Staatkunde, 10 ייתר הוסיף ממה, בימי מלחמת השחרור היה בין הנציגים הזרים היחידים שנשארו בירושלים וסירבו לעזוב. את יחסו האוחד לישראל בקופתו המאוות הכיע בספר: "ירושלים, אם אשכחך" — Jertusalem, Eer ik u Vergeet.

11 H.F.J. Westerveld, Calvinisme en Nationaal-Socialisme, in: Antirevolutionaire Staatkunde, jrg. IX(1933), p. 204

המקצועיים המטופנים לה, היה חלקם של היהודים רב עוד מימי הראשית. בין שנים עשר מיקטים בהולנד, ושמות כהנרי פולאק (Henri Polak), א"ב קליקופר (M. Mendels) וסאם דה וולף (Sam de Wolff) נמ' מנדלס (M. Mendels) יעידו על כך. בין המוני התומכים והנאמנים היו יהודים כה רבים — בעיקר באמסטרדם — עד כי אין זה פלא, שהרכב מן ההווי הסוציאלי-דמוקרטי נשא אופי יהודי (למשל, בכינוי המפלגה שנקבעו כמוצאי שבתות היו אוכלים bolus — עוגות יהודיות מיוחדות) *23. ויש להזיגיש, כי המנהיגים היהודיים הללו לא התכחשו ליהדותם, אורכא, ניתן לדבר אצלם על חודעת זהות יהודית חזקה ואף גאה. מכאן הרגישות לנושאים יהודיים והביטוי שניתן לכך. להנרי פולאק ולקליקופר (א. ב. ק. — A. B. K.) היו מדורים קבועים שחודפסו בכל היומונים הסוציאלי-דמוקרטיים: "הט פולק" (Het Volk), "פוראויט" (Vooruit) ו"פורווארטס" (Voorwaarts). במדורים אלה הקדישו השניים תשומה לכך רכה לתופעת האנטישמיות בגרמניה — ובהולנד. פולאק היה כעל גישה אפולוגטית יותר, המנסה להזים את טענות האנטישמים; אכ"ק שבראשית המאה היה פעיל כתנועה הציונית ואחר נטשה, העדיף להדגיש לעומת האנטישמיות את הזהות היהודית:

"רגשות יהודיים לאומיים... אין צורך לדכאם מפאת האנטישמיות... הרגש היהודי הלאומי קיים. להכחיש זאת, ואפילו יהא זה מתוך כוונה נשגבה — כן, דווקא מתוך כוונה טובה! — הרי זה הפל"24.

ב-1938, וכמיוחד לאחר "ליל הכרזות", נשמעת מכיוון זה זעקה גדולה וכה, וכמיוחד פולאק יוצא בשצף קצף נגד מדוינות הממשלה המגבילה ההמעכה. אפשר לומר, כי הוא מכין הקיצוניים ביותר ככל מקהלת מתנגדי הממשלה²⁵. הקו הפרו-יהודי לא התייחד ליהודים, והוחלל לחוגים נרחבים ולא-יהודיים במפלגה. הוא התקבל דווקא לאור אירועי שנות השלושים. וכך נלחמה הסוציאלי-דמוקרטית ההולנדית לא רק את מלחמתו של הפליט היהודי הכודד — היא גם הכריזה בגלוי על תמיכה כמפעל הציוני בארץ ישראל. מקום רב הוקדש בעיתונות הסוציאלי-דמוקרטית להתפתחות היישוב בארץ²⁶, וגם הירווח השוטף על המחרשת כה, כמיוחד בתקופת פועות תרצ"ד-תרצ"ט, היה פרו-יהודי. משתהירפו הרדיפות וכעייית הפליטים ב-1938, קראה עיתונות זאת חזר וקראה:

- *23 מקורו של ה"בולטו" בספרדית, והמאכל תקבל אצל האשכנזים מן הספרדים בהולנד.
 24 Het Volk 26 באפריל 1933 (מהדורת שרב).
 25 ראה, למשל, דבריו ב"הט פולק", 26 בנובמבר 1938 (מהדורת ערב): "מדוע אין דואגים הולדים [הפליטים] הללו, הבאים לגבול, לסדר [מראש] את תעודותיהם?"
 26 כתבות מאת ר' דן הייתה (Reine van der Heide) על "הארץ המובטחת", שהחלו להתפרסם ב-31 במאי 1933; מאת סם דה וולף במשך חודש מאי 1938; ועוד.

ידי היהודים ההולנדיים לפליטים הודגש הקשר בין שתי הקבוצות. נצטט שורב את "האקטואליה הכללית של נושא רדיפות היהודים [מסכה] את תשומת הלב באופן טבעי וכצורה מוגברת לנציגים המקומיים של הקבוצה הנודפת, גם אם היא נרדפת במקום אחר. [וכן] קיימת בעיית הפליטים היהודיים, אשר, כמובן, מאורה בצורה יפה את שותפות הגורל העמוקה יותר המקשרת בין היהודים ההולנדיים לבין אחיהם מחוץ-לארץ לעיני המשקיף הלא-יהודי²¹.

ואכן, התחשש של חלק מהציבור היהודי מזהירוים של היהודים כקבוצה נפרדת התאמת, וניסיונות שונים להתנגד לכך ולהוכיח פטריוטיות הולנדית צרופה לא הועילו. הייחוד היהודי על כל הכעיותיו שכו, אשר נדחה והודחק במשך שנות אמאנציפאציה רכות, חזר ועלה על פני השטח.

עובדה זאת קשה הייתה, למשל, לחלק מהציבור הליבראלי. גם בקרבו ניכר כבידור חזק הניטייה לרות לאומית-אתנית, שהצטרף אליה החשש מהצפת הארץ בזרים, אם כי נטייה זאת היחה מתונה יותר מאשר כחוגים הפאשיסטיים, הקאאתוליים והפרוטסטאנטיים. יחד עם זאת הכירו כצו המוסרי לעזור לנודפים, ולא רצו לערער את מעמדם של יהודי הולנד, שביניהם היו תומכים רבים במפלגות הליבראליות, ומכיוונהם באו כמה ממנהיגי הליבראליים. לצד קריאות לנהוג מדוינות מתונה יותר כלפי הפליטים נמצא אפוא גם את הדעה, כי המהגורים היהודיים מוגרמניה מרגיזים בהתנהגותם האנטי-הולנדית (Aber bei uns war es "besser"), ונורמים לאנטישמיות. כדי למונע זאת עליהם לנהוג בהתאפקות, ו"מתפקדים של ידידינו היהודים [וההולנדיים] להבהיר להם זאת²². ליתר ביטחון הופיס השכועון של המפלגה הליבראלית "אגודת החרות" (Libertale "De Vrijheidsbond") בראשית 1939 "כללי התנהגות למהגרים" (שאמנם העתקו מאנגליה)²³ וכהם יעצו לפליטים בין השאר שלא לדבר גרמנית במקומות ציבוריים ולא לבקר את מעשי הממשלה או תופעות כארץ המקלט.

עד כה ראינו שינויים בכיוון השלילי. אלה הקיפו חוגים נרחבים למדי: פאשיסטים, קאאתולים, פרוטסטאנטים ואף חלק מהליבראליים. אולם היו גם תמורות בכיוון החיובי.

ראשית מדובר בסוציאלי-דמוקרטיים. ב"מפלגת הפועלים הסוציאלי-דמוקרטית" (Social-Democratische Arbeiderspartij) והאיגודים

- 21 ברנטייין, שם, עמ' 21.
 22 פ"ה ריטר (P. H. Ritter) ב-Het Liberale Weekblad, 27 במאי 1938, ותעתוך חזר על כך ב-15 ביולי 1938.
 23 שם, 27 בנואר 1939.

"מאבק הנראה מבהחן כמתנהל נגד היהודים, מכוון במהותו של העניין נגד היסודות האוניברסליים, אשר אומצו או חוזקו בתרבות הודות להודת. משום כך אין זה כראש וראשונה רק רגש השתתפות אנשי המהייב כל אדם חושב לנקוט עמדה, כי אם ההכרה, כי מדובר כאן באיום על חרות החרות"³⁰.

אלה דבריו של מנו טר בראק (Meno ter Braak), הוגה דעות, סופר ופובליציסט, שמאלי מתון, ובעל השפעה מרובה בעיקר על סטודנטים, אדם הנתשכ כיום כאביו של דור חדש בספרות. במקום אחר כתב:

"אין זאת הגזמה לומר, כי הכעיה הזאת [של הצדק] הינה כעיה יהודית במיוחד. הקשורה באופן אורגאני עם קיומו של העם היהודי בגולה, שהרי לאיזה עם יש מעורבות גדולה יותר עם הצדק מאשר העם, הנתקק להתבסס עליו כעל מקור הכוח העיקרי [הצריך לעמוד] מול אמצעי הכוח שבירי העמים החזקים ממונו מכוניה מספרית, ושבתוכם לעתים קרובות הוא גוהה מתופש רק באופן בלתי רשמי"³¹.

לדיטלר ולדעיותיו התייחס טר בראק במלוא הרצינות עוד ב-1933 (לאחר שקרא את "מייץ קאמפף") וכתיו האישיים פעל רבות נגד הגרמנים ב-1940 ראה את כישלון כל ולמען הפליטים. בכיבושה של הולנד בידי הגרמנים ב-1940 ראה את כישלון כל מאמציו, ועל כך הטיק את המסקנה הפסימית ביותר — והמאבד.

גם כחוגים פורטסטאטיים מסוימים, אשר כשנות השלושים היו עדיין מצומצמים, התחילו לעמוד על חשיבותה המיוחדת של הכעיה היהודית. "אין זה מקרה, שהנאציזם-סוציאליזם הגרמני הינו גם אנטישמי, שהרי זה מרכיב מהותי שלי", אמר הפרופסור פאול שחולטן (Paul Scholten) זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. הוא ציין, כי בכל הארצות, שבהן הונח לכעיה היהודית מאז ימי ההשכלה והמהפכה הצרפתית, עלתה כעיה זאת מחדש. "היא הופכת לכעיה במיוחד עבור הכנטייה, גם עבור הכנטייה ההולנד"³². ביחד בהירות ותוקף גיבש דעה בידוד התיאלוג ק"ה מיסקוטה (K. H. Miskotte), בספר "אדה ותורה" (1939) (Edda en Thora, Nijkerk).³² נראה, כי כבר בכתורת השם "תורה" כחר להדגיש את האופי היהודי של השקפתו הנוצרית והאנטי-

30 M. ter Braak, De Joodse geest en het denken, in: H. J. Pos, Antisemitisme en Jodendom, Arnhem 1939

31 טר בראק דבריו בקורת על ספרו של יוסף רות. "האנטיכריטי", בתוך: M. ter Braak, Verzamelde Werken, 1949, dl. V, p. 294

32 מרבא באספת כתיבו: P. Scholten, Verzamelde Geschriften, vol. II, 1950, p. 289

*32 ראה עליו במאמר שלי "סנופלד בקובץ זה, עמ' 263 ואילך.

להקים מדינה יהודית בא"י. בעקבות ועידת אוריאן כתב העיתון "פוראויטי", שיצא לאור בהאג, במאמר רקע, כי ועידה זאת "לימדה... שוב, שהיהודי הנוודי הונחי חייב למצוא סוף כל סוף מקום מגורו, בית. הוא היה עסוק כבניית בית זה בפלשתנה, שם שורר כרגע, שבו נכתבים דברים אלה, הטרור הערבי"²⁷.

עלון התעמולה השכרעי הנפוץ של הסוציאל דמוקראטים, "חרות, עבודה, לחם" (M. Sluysers, Vrijheid, Arbeid, Brood), בעריכת היהודי מ' סלויד (M. Sluysers) הקדיש אפילו בדצמבר 1938 גלילון מיוחד ליהודים ולכעיה היהודית. באחר מעמודיו תיאר בהרחבה את "פלשתניה, ארץ המאבק הכניין", שבה התקבעו מלומדים, איכרים ופועלים יהודיים, חכרי יחד, והפכו "ארץ מיוחדת זאת לנוה אושר". המאמר מסתיים כמלים הבאות:

"תנועת הפועלים ההולנדי מתחייבת כהערכה וכהערצה למעשה הכניין האמיץ של בית לאומי יהודי עצמאי. היא סבורה, שפמיוחד עתה, בשלילט שונאת היהודים מחדש בארצות רבות, חייב להינתן ליהודים מקום, שבו יוכלו למצוא מקלט שלוו.

זוהי פלשתניה, ארץ הכניין והמאבק"²⁸.

דעה זאת לא הייתה מנת הלקם של הקומוניסטים. שגם בנייהם היו יהודים לא מעטים, ושאר קבוצות שונות קיצוניות. אמנם גינו אלה את רדיפות היהודים בגרמניה, את האנטישמיות ואת מדיניות ממשלת הולנד ביחס לפליטים, אולם הם התנגדו לכל גישה לאומית יהודית ולמדו על פתרון בעיות היהודים באופן אינורכידואלי בכברה סוציאליסטית. התביעה לבית לאומי בא"י והתחייבה ככך נתפסו כהסכמה לתוארונית ה"ים והארמה" (Bloed en Bodem), והציינום ומעשיהם אך נראו כמחזקים את ידי הפאשיסטים²⁹. כרם, כל הקבוצות הללו, מלבד הקומוניסטים באמסטרדם, היו קטנות (ראה להלן).

החרפה הכעיה היהודית הדליקה נורה אודמה גם אצל אינטלקטואלים שמתחו לזרמים הממוסדים והמאורגנים. מתכרר, כי ככמה מוקדים אינטלקטואליים התחילו להפיץ, כי כעיה זאת על צדה היהודי ועל צדה הלא-יהודי גם יחד, אינה כעיה שולית, כי אם כעלת משמעות מרכזית לתקופה. היהדות והיהודים — ואני מודגיש את שניהם — הופכים להיות אמת מידה להערכתן וכתינתן של שאלות התקופה ושל גורמים הפועלים בה.

27 Vooruit, 19 ביולי 1938 (מחזורת ערב).

28 Brood, Vrijheid, Arbeid, 10 בדצמבר 1938.

29 למשל, Het Volksdagblad, 3 בדצמבר 1938.

הרפורמיות (Gereformeerde Kerken) בקאמפן (Kampen), "דה באוויין" (De Bazuin)³⁴, וכן בפסיומים אחרים. רובו של הציבור הפרוטסטנטי לא היה נקי מאנטשימיות, והמתנגדים לה, המרומים קולם ודואגים עקב הדיכויים בגרמניה ועקב התפתחות ביחס ליהודים בחברה החולונית, עדיין הקיפו ציבור מצומצם בלבד. משום כך ראויים לציון דרכיו של המיסיונר "ן נס (Jac. Van Nes Czn) משנת 1933, כי "באופן עקרוני מתנגדים נוצרים פוזיטיביים — ועל כן מכוּבן, גם הקאוליוויסיטים — לאנטישמיות, אך למעשה טובע, ככל זאת, ברכים מהם יסוד אנטישמיי³⁵". יותר ממש שנים לאחר מכן פרסמה קבוצה פעילים מתוך "הכנסייה החולונית המתוקנת" (Nederlands Hervormde Kerk) הצהרה בעקבות פרוץ מלחמת העולם השנייה. בין השאר הצביעה על הצורך למחות נגד כל צורה של אנטישמיות ולעזור ליהודים הנרדפים³⁶, אולם אחד ממחברי ההצהרה ציין בדרכי לוואי לטיזטא, ש"רכים גם בקרב הכנסייה, נקטים עמדה של צופים: מן הצד כלפי מחשבות ומעשים אנטישמיים, וכך מצדיקים לכאורה את המחשבות והמעשים הללו³⁷". הציבור הליברלי היה בעל ייצוג של 13% בפלמנט. עד כמה שידוע על הצורך להגן על היהודים ועל מעמדם, אולם, מביני שני לעתים קרובות הצביעו על הצורך להגן על היהודים — העקריים — ה"ניווה רוטרדאמטה קוראנט" העיתונים היומיים הליברליים העקריים — ה"ניווה רוטרדאמטה קוראנט" (ר"ק), שנרפס ברוטרדם, וה"אלהמיין האנדלסבלאד" (Handelsblad) שיצא לאור באמסטרדם, בעלת הציבור היהודי הגדול — היה זה דווקא האחרון, שנתן פומבי לצלילים אנטי-יהודיים צורמיניים, כגון כותביו של הכתב כבללין, מאקס בלוקווייל (Max Blokzijl). בשמאל החולוני ציינו את התפנית החריפה אצל הוויציאלי-דמוקרטיים. מפלגה זאת נתמכה בשנות השלושים על-ידי כ-23% מצבור הכותרים. לעומתה קיבלו כל שאר מפלגות השמאל ביחד 3% — 4% בלבד.

שיאלה שנייה נשאלת בשולי הדברים: באיזו מידה חשו היהודים כשינוי שחל כמעמדם בעיני הציבור? אף כי זה נושא למחקר נפרד, דומה שנויין לומר, כי הציבור היהודי בהולנד אכן חש בשחיקת מעמדו, אם כי לא עמד על מלוא היקפה. אי-היכולת לעמוד על מלוא היקף התמורות נבעה מכך, שחלק בלתי מבוטל מהכמות, אשר מעליהן השמעו הדעות שהבאנו, כגון העיתונות הקאולונית, כלל לא נקראו על ידי הציבור היהודי. אך גם אם לא נודע הכול, הרי כמה שאכן הגיע

34 ראה מאמרים בגיליונות מהתאריכים 14 באפריל 1933 ו-23 בנובמבר 1938. Jac. Van Nes, Het Antisemitisme, in: Antirevolutionaire Staatkunde, jrg. X (1934), p. 2.

35 G. Van Roon, Protestanten Nederland en : ראה: 4 סעיף, Amersfoortse Stellingen

36 Duitstand 1933-1941, Utrecht-Antwerpen 1973, pp. 159-160

37 דברי Berkhof, H. מובאים אצל ון רון, שם, עמ' 250.

נאצית. שאיפתו היא להגן על החורה ויחד עמה — על העם היהודי. בחוכמה מאחרות יותר, מימי הכיבוש הגרמני, הוא מרגיש את ההזדהות בין ישראל המקראי לעם היהודי, ועל כן את ההמשכיות שבכחירה האלהית. בכך הוא סטה ממודרך המקובלת על רוב הוגי הדעה הנוצריים, המתחסיים ליהודים — מאז דחייתם את ישו כמשיח — כאל כוונרים. אמנם יש בהשקפתו ניגודים והסתבכויות, וללא ספק יוצא היהודי גם אצל מן המסגרת המציאותית והחופך להיות כגוד סמל³³. אף-על-פי-כן, הייסורים האמיתיים של היהודים בני התקופה הם שמכובכים לו את השקפתו. ממיסקוטה הושפעה קבוצה קטנה של אנשים, אשר בשנות השלושים עדיין לא הטביעה חותמה על הלכי המחשבה הכנסייתיים, אבל בימי הכיבוש הנאצי ולאחריו — ככר ניכרה השפעתה של שיטתו.

בדברים דלעיל נתכוונו להצביע על תמורות, שהתחוללו בהתייחסותם של חוגים שונים בחברה החולונית ליהודים בשנות השלושים. מוכן, כי קשה לומר, מה היה היקפם של החוגים, שבהם חלו התמורות הללו. אף-על-פי-כן נביא כאן נתונים מספרי, שיש בהם כדי לעזור במקצת בהבהרת התמונה.

קבוצות הימין הקיצוני (פאשיסטים, נאצים) היו מזעריות בלבד; שיעור התמיכה בהן הגיע לשיא בכחירות למועצות המחוזות (Provinciale Staten) ב-1935: כ-8%, ואילו בכחירות הכלליות של 1937 זכתה המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית החולונית (הנס"ב) עוד כ-4% מקולות הכותרים בלבד. כפי על פי ממצאינו חזרו ונשנו הכיטייבים המסתייגים מהיהדות גם בכל העיתונים היומיים הגדולים ובעלי ההשפעה של פלג האוכלוסיה הקאולונית (Tijd, De Volkskrant, De Limburger Koerier וראולוגית וכדברי מנרויגים. למפלגות הקאולוליות, אשר ייצגו את רוב רובו של הציבור הקאולולי, היה ייצוג קבוע פחות או יותר של כ-30% בבית החתון החולוני בכל שנות השלושים. בפלג הפרוטסטנטי, שהקיף כ-29% מהאוכלוסיה החולונית על-פי הייצוג הפרלמנטי, היה המצב מורכב יותר. הביטויים האנטי-יהודיים והמסתייגים מהיהודים בולטים בסוף שנות השלושים — אם כי לא נעדרו גם לפני כן — ובעיקר בקרב השמרנים הקיצוניים (המפלגה הפרופאטורית המרזנית — Staakundig Gereformeerde Partij, שהייתה קטנה מאוד), וכמידה פחותה כחוגים המקורבים למפלגת השלטון האנטי-רבוולוציונרית (Anti-Revolutionaire Partij). לגבי החוגים האחרונים מוצאים הדברים את ביטויים ביומן המפלגה ובכתבאון בית הספר התאולוגי של הכנסייה

33 ראה על כך: "מליקמן, היהודי כטיפוס אידיאלי (תשובת תיאולוג פרוטסטנטי לנאציות), בתוך: "ידיעות יד ושם", חוברת 17-18, דצמבר 1958 (תשי"ט), עמ' 8-9.

סדר" לאיטפולחיה, וכן גרעין של קבוצות אגרוף מקרב הפרולטרואריון היהודי באמסטרדם.⁴² ב-1939, עם הקמת מזנה הפליטים המרכזי בווסטבורק (Westebork) על ידי הממשלה, הכינה אגודה זאת את משמעות הדבר, וציינה בפני הציבור, כי "יש אינטרס יהודי בכך, שלא יועמדו כאן 2,600 יהודים במצב של שונים מן הכלל".⁴³

אנו באים לסכם את הגלגל מן הדברים.
א. ראשית, ברור כי אירועי הקונפיה גרמו למיקוד ההתעניינות בנושא היהודי בין אירועים אלו יש למנות את השפעת הפאשיזם והנאציזם מבחון על האנטישמיות ועל התמורה בתפיסה הלאומית מליברלית לאתנית: את התמורה ובהו הכלכלי והפוליטי שהביאו לחשש מהתמטות הסדר הקיים: זאת בעיית הפליטים היהודיים.
ב. כתיצאה מכל אלה חלו המורות ביחס ליהודים. התמורות מקבלות תאוצה מאז עליית הנאציזם לשלטון בגרמניה וביאם של פליטים יהודיים להולנד, אך ניתן להבחין בהן כבר קודם לכן. הניצנים המוקדמים של הניסיה לכיוון השלילי נראים באופן ברור אצל הקבוצה הפאשיסטית והנאצי-נאלי-סוציאליסטית הניצרת, אך הם ניכרים גם אצל אחרים, ולעתים ברגע מפתעי. נגזר מקרה ארבעת חברי הנהלת הערייה היהודיים באמסטרדם ב-1933. הללו היו אמנם חברי מפלגת שונות, אך בציבור קמה הסערה כגלל יהודים. הסכיר כרנשטיין:

"מבחינה התחושה העממית, היהודי אינו הולנדי ככל האחרים, ולפי התחושה העממית, במיוחד אין זה הולם, שיהודי ישלוט, ועוד בארכעה עותקים (exemplaren) בכת אחת. עד כדי כך לא מגיעה הפקציה של שוויין היהודיים".⁴⁴

דומה, כי שידוד המערכות ביחס ליהודים מתאפיין בשני דברים: 1) נוצרה אקסטרפולציה של היהודים, וכעקבותיה — התערות יחס של שוני, דחיה ואף עוינות, אשר לוה בהסברים דתיים או גזעניים-אתניים; 2) מאידך ניסא מתעוררת אצל רום — קטן עדיין — ההכרה, שביחס ליהודים יש משום אכן בוחן, או: טנונית, לאכזבה בין טוב לרע, בין הידרדרות לקידמה או בין נצרות לאנטי-נצרות כעולם של ימינו.

42 התונים השונים לקוחים מתוך חיך על האגודה, שפרופ' ב' סאייס (B.Sjies) מהמכון המלכותי ההולנדי ללימודי המלחמה (Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie) שבוסטערדם הואיל בטובו לאפשר לי לעיין בו. המצוי בתוך נאסף מתוך חיך "שרות התעוד המרכזי" של התנועה הנאצית ההולנדית, חוט"ב. פריטים אחרים נמסרו לי בראיון עם פרופ' ק' ון אמדה-בוטו (C. Van Ende-Boas), שנערך ב-28 בינואר 1976.
43 עפ פרופ' ק' ון אמדה-בוטו (C. Van Ende-Boas), שנערך ב-12 במאי 1939 (מהדורת בוקר).
44 ברנשטיין, שם, עמ' 96-97.

לידיעת היהודים היה בו כדי להדאיג. "הרוב הדומם" לא הגיב באופן מאורגן. היו רק כמה החארגוניות ותופעות, שהצביעו על כיווני התנוכה — ונציגנם בקיצור. מחד גיסא ניכרת תנוכה של הדגשת הנאמנות ההולנדית. רבים וטובים בקרב הציבור היהודי נטו לגישה זאת — גם, ואולי בעיקר — האורחודרכסים. עורך השבועון היהודי הנפוץ ביותר, ה"ניו איוראליטיס וויקבלאד" (Nieuw — Nieuw — Nieuw — Nieuw), כתב למשל, כי "נעלה מכל ספק, כי עבור היהודי ההולנדי האינטרסים ההולנדיים הם ראשוניים כמעלה מבחינת תשוכותם, וואלו האינטרסים היהודיים משניים הם".³⁸ קיצונית עוד יותר הייתה הקמת "איגוד הצעירים היהודים בהולנד" (Nederlands Joodse Jongeren Bond) באמצע שנות השלושים. האיגוד חרת על דגלו את

"הגברת אהבת המולדת כמוכן בלאומי... לימוד חובת האורחות והמשימה המוטלת על הנתין הנאמן בחיזוק הנאמנות לבית המלוכה והשררה, להעיר את תכונת ההקרקכה למען הכלל... השתתפות כשמירת אחרות האומה".³⁹

אמנם, ימיה של קבוצה זאת היו קצרים ותכורה מעטים; אף-על-פי-כן היא סימפוטומאטית לגישה רווחת.

מאידך גיסא עמדה צורת התנוכה של חלק מהציבור הצינוני. בחוגי הנוער הצינוני התהוותה קבוצה ראדיקאלית, שבראשה עמד ליון נורדהיים (Lion Nordheim), מנהיג "הפדרציה של הצעירים היהודיים בהולנד" (Joodse Jeugd Federatie).⁴⁰ בהשפעת מאמר שכתב נורדהיים כביטאון "כרדך" ב-1934 התפתח בתנועה כולה ויכוח נוקב בדרכ האפשרות לשלב ציונות עם אורחות הולנדיים. דעת הצעירים הראדיקאליים הייתה, כי הבחירה הצינונית מהווה הכרעה בעד לאומיות יהודית ולא הולנדית, והמסקנה המחייבת היא הליכה כמודע כדרך של דיסמיליאציה תרבותית.⁴¹

צורת תנוכה שלישית מתגלמת בהחארגונותה של קבוצת יהודים סוציאליטיים באמסטרדם ב-1938 כמסורת "אגודה להגנה על הזכויות החברתיות והתרבותיות של היהודים" (SJR — Stichting tot de Bescherming van de Maatschap) — "ההגנה על הזכויות של היהודים" (pelijke en Culturele Rechten der Joden) האגודה פנתה לכל הציבור היהודי לפעול בקתופות ואף בכוח נגד המתנכלים לו — והכוונה הייתה בעיקר לגנאציה ההולנדית, אך התייחסה גם לחתומים אחרים, האגודה ארגנה "משמרות

38 Nieuw Israelitisch Weekblad, 22 במאי 1935.
39 De Joodse Nederlander, No. 1, 1935. האיגוד הוקם כמשקל נגד "שפדריציות הצעירים היהודיים" הצינונית — ראה להלן.
40 "הפדרציה של הצעירים הצינונים" הייתה איגוד של תנועות הנוער הצינוניות.
41 על כל הפרשה ראה: 1941, L. Giebels, De zionistische beweging in Nederland 1899-1941, Assen 1975, pp. 178-181.

ג. מבחינת הממשעות וההשלכות של הדברים דומה, כי עובדת האקסטרא-פורצייה בתוספת של ערינות מטרימי, שנוצרה בשנות השלושים כבר בחוגים נרחבים למדי, היא בעלת משקל לגבי ההתפתחויות בימי הכיבוש הגרמני. כך למשל, "האיחוד ההולנדי" (De Nederlandse Unie), ההתארגנות הפוליטית הראשונה של הולנדים לאחר הכיבוש הגרמני, רשמם במצעה כאחת ממטרותיה את "העמקת הרוח הנוצרית כחיי החברה"⁴⁵. במסגרתה היו גם הגבלות מעשיות על פעילותם של יהודים: שניים מתוך שלושת המייסדים והמנהיגים הסכימו להיענות ללחץ הגרמנים להגביל את זכויות היהודים⁴⁶. דברים אלה נבעו מהשינוי ביחס ליהודים בשנות השלושים.

אך יתרה מזאת: הן השלטון והן הציבור ההולנדי ככלל התגלו עוד בשנות השלושים לכן, שהיהודים הגנם שונים וזוכים ליחס שונה, והדבר הודגם בעיקר ביחס כלפי הפליטים. מכאן ברור, מודע "חבר המזכירים הכלליים" (Geneaal-Secretarissen-College), שהייתה הממשלה כפועל בימי הכיבוש, משכה ידיה מפעולה למען היהודים, ומדוע הציבור — ואפילו אותו ציבור, שהשתתף בשביחת פברואר 1941 הידועה באמסטרדם וסביבותיה — הניח לגרמנים לשלח את היהודים, ואף שיתף פעולה בצורות שונות (למשל, נהגי החשמליות עברו שעות נוספות ועבודת לילה בהובלת יהודים) — ואין אנו מדברים על משתפי הפעולה המוצהרים.

מצד שני, מקרב הקבוצות שגיבשו לעצמן יחס חיוכי כלפי היהודים ורגישות לגורלם עוד קודם לכיבוש, באו לאחר מכן המוחים נגד האנטי-שמיות וגם המצילים. ביניהם בולטים הסוציאליסטים וחלק מהפרוטסטנטים הרפורמיים (Gereformeerden), כגון הכומר בוטקס (Buskes) וקבוצתו, אשר לחצו על "מועצת הכנסיות" (Convent der Kerken) לקנות עמדה כלפי רדיפות היהודים ולמחות נגדן⁴⁷.

נחזור לשאלה שהוצגה על ידי כ"ץ, ושהובאה בראשיה דברינו: "האם ניתן להעלות על הדעת היטל הולנדי?" — הרי זה מסוג ההיפותוזות, שקשה לענות עליהן. אם נסתכן בהיפותוזיה כזאת, נאמר אולי: קרוב לוודאי שלא, אולם, אידיאולוגיה אנטישמית רגשית ורגשית-יהודיים לא היה צורך ליצור "יש מאין" באוכלוסיה ההולנדית: הם היו קיימים, ואף השפיעו את השפעתם. מצבם של היהודים בהולנד לא היה כה שפיר כפי שניתן לחשוב, וחל בו כירסום רציני עוד לפני שכאה יד הרשע לחסל גם תפוצה זאת של עם ישראל.

45 דה יונג, שם, כרך ד' (1972), עמ' 547.

46 שם, שם, כרך ה' (1974), עמ' 215-216.

47

נגד האנטישמיות ומצילי יהודים. ישנם החליכים נוספים שהשפיעו בנושא זה, ביניהם חרית התורה, שכל אנטישמיות רעה — גם מתונה, או הרצון לחנך ילדים יהודיים כוח הנוצרת ולהשאירם בחוקה — כפי שנתברר במקרים לא מעטים לאחר המלחמה, ועוד.